UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

UNIT-9

पुराणेतिहास-धर्मशास्त्र - लिपिनां विवरणम्

Syllabus

Sub Unit-9.1 रामायणम्

SL.NO.		Topics
1.	9.1.1	रामायणस्य बिषयबस्तु:
2.	9.1.1.a	रामायणे पञ्चसञ्चय:
3.	9.1.1.b	रामायणस्य टीका सम्पत्ति
4.	9.1.2	रामायणस्य रचनाकाल:
5.	9.1.3	रामायणकालीन: समाज:
6.	9.1.4	रामायणस्य साहित्यमहत्बम्
7.	9.1.5	रामायणस्य मुख्याख्यानानि

Sub Unit-9.2 महाभारतम्

SL.NO.		Topics
8.	9.2.1	परिचयसामान्यम्
9.	9.2.2	विषयबस्तु
10.	9.2.3	रचनाकाल:
11.	9.2.4	श्रीमद्भगवद्गीता
12	9.2.6	प्रेरणास्रोतम्
13	9.2.7	साहित्यिकमहत्त्वम्
14	9.2.8	महाभारतस्य मुख्याख्यानानि

Sub Unit-9.3 पुराणम्

SL.NO.		Topics
16	9.3.1	पुराणस्य परिभाषा
17.	9.3.2	पुराणस्य परिचय सामान्यम्
18.	9.3.3	महापुराणानां परिचयम्
19.	9.3.4.1	राजसिकपुराणानाम् नामानि तथा च विवरणम्
20.	9.3.4.2	सात्त्विकपुराणानां नामानि
21.	9.3.4.3	तामसिकपुराणानां नामानि तथा च विवरणम्

Sub Unit-9.4 प्रमुख स्मृतिनाम् सामान्यपरिचयम्

SL.NO.		Topics
24	9.4	मनुसंहिता, याज्ञवल्क्यसंहिता इत्यादीनां परिचयः

Sub Unit-9.5 लिपिनां सामान्यपरिचयम्

SL.NO.		Topics
25	9.5.1	ब्राह्मीलिपिः

Unit at a Glance

9.1.: रामायणम् 9.2 महाभारतम् 9.3 पुराणम् 9.4 प्रमुख स्मृतिनाम् सामान्यपरिचयम्, 9.5 ब्राह्मीलिपि:।

Unit-9-Key statements

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic key statements

9.1.1 रामायणस्य विषयवस्तु, 9.1.1.a रामायणे पञ्चसन्धय:, 9.1.1.b. रामायणस्य टीकासम्पत्ति: 9.2.1 महाभारतस्य परिचयसामान्यम् 9.2.2 विषयबस्तु 9.3.1 पुराणस्य परिभाषा, 9.3.2 पुराणस्य परिचयसामान्यम्, 9.3.3 महापुराणां परिचयम् 9.4 प्रमुखस्मृतिनाम् सामान्यपरिचयम्

Standard key statements

9.1.2 रामायणस्य रचनाकाल:, रामायणकालीन: समाज:, 9.2.4 श्रीमद्भगवद्गीता 9.2.5 महाभारतकालीनसमाज:, 9.2.6 प्रेरणास्रोतम्, 9.3.4.1 राजसिकपुराणानाम् नामानि तथा च विवरणम् 9.3.4.2 सात्त्विकपुराणानां नामानि 9.3.4.3 तामसिकपुराणानां नामानि तथा च विवरणम्

Advanced key statements

9.1.4 रामायणस्य साहित्यिकमहत्वम् , 9.1.5 रामायणस्य मुख्याख्यानि 9.1.7 साहित्यिकमहत्त्वम् 9.1.8 महाभारतस्य मुख्य आख्यानानि

Unit – 9

9.1 रामायणम्

संस्कृतसाहित्यस्य ऐतिह्ये आदिकवे: वाल्मीके: आदिकाव्यं भवति रामायणम्। मूलरामायणे प्रत्येकेषु काण्डेषु पुष्पिकायां वाल्मीकिमुनिना रचितम् आदिकाब्यं श्रीमतरामायणम् इदृशम् उल्लेखमस्ति। रामायणम् इत्यत्र 'रामस्य अयणम्' अर्थात् रामसम्पर्कितकाहिनि। वैदिकपरम्परानुसारेण रामकथा 'रामसंहिता' अथवा 'चतुर्विंशतिसाहस्त्रीसंहिता' नाम्नाभिधीयते। रामायणस्य महत्त्वं समाजे साहित्ये सर्वत्र विराजते। इदानीं रामायणस्य सामान्य परिचयम् सारण्या प्रस्तुयते।

विषयवस्तु	विशेषतथ्यानि
आदिकवि:	महर्षि: बाल्मीकि:
आदिकाव्यम्	रामाचणम्
पूर्णनाम	श्रीमद्बाल्मीकीय रामायणम्
रचयिता	महर्षि: बाल्मीकि:
श्रेणि:	साहित्यिकमहाकाव्यम् / आदिकाव्यम्
नामान्तरम्	रामचरित्, रघुवंशचरितम्, पौलस्त्यवधम्, भार्गवगीतम्, चतुर्विंशति: साहस्त्रीसंहिता
काण्डम् अध्याया: श्लोका:	सप्तकाण्डम्, 500 अध्याया:, 24000 श्लोका:
काण्डानि	(१) बालकाण्डम्, (२) अयोध्याकाण्डम्, (३) अरण्यकाण्डम्, (४) किष्किन्ध्याकाण्डम् (५) सुन्दरकाण्डम्, (६) युद्धकाण्डम् (७) उत्तरकाण्डम्
प्रक्षिप्त अंश	बालकाण्डम् उत्तरकाण्डम् च।
आदिश्लोक:	मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम: शाश्वती: समा: यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम्।।
महत्त्वम्	कामार्थगुण:संयुक्तम् धर्मार्थ गुणविस्तरम्। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुति: मनोहरम्।।
प्रशंसागीति:	यावत् स्थास्यन्ति गिरय: सरितश्च महीतले। तावत् रामायणी कथा लोकेषु प्रचरष्यति।।
छन्द:	अनुष्टुप्।
मूलरस:	करुणरस:।
शाखा:	तिस्र: शाखा: १. पश्चिम भारतीय शाखा (काश्मीरी संस्करणम्) २. वङ्गदेशीयशाखा (गौड़ीयशाखा) ३. धक्षिण भारतीय शाखा (मुम्वाइ संस्करणम्)
रामाचणस्य अर्थ:	रामस्य चरितम्, रामम् आश्रित्य रचितं काव्यम्
वृहत्तमकाण्डम्	युद्धकाण्डम्
क्षुद्रतमकाण्ड	किष्किन्ध्याकाण्डम्

दशरथस्य पत्नी	तिस्रः पत्नयः आसन्। कौशल्या, सुमित्रा, कैकेयी
दशरथस्य पुत्राः	चत्वारः पुत्राः आसन्। रामः, भरतः, लक्षणः, शत्रुघ्नः च
दशरथस्य पुत्रवधूः	चतस्रः। सीता, माण्डवी, ऊर्मिला, श्रुतकीर्तिः च।
कैकेय्याः वरलाभः	भरतस्य राज्यलाभः तथा च रामस्य वनवासः
रामस्य वनवासः	चतुर्दश वत्सराः
वनवासकाले रामस्यास्थानम्	दण्डकारण्यम् (पञ्चवटी)

9.1.1 रामायणस्य विषयवस्तु

काण्डानुसारेण रामायणस्य विषयवस्तु सारण्या अधस्तात् प्रस्तुयते –

काण्डानि	विषयवस्तु
बालकाण्डम् (७७ सर्गाः)	रामायणरचनायाः सूत्रपातः, दशरथेन सिन्धुवधम्। अन्धमुनिना अभिशापप्रदानम्, रामादीनां जन्मवृत्तानतम्, ताड़कावधम्, रामादीनां विवाहः, परशुरामस्य दर्पचूर्णम्।
अयोध्याकाण्डम् (११९ सर्गाः)	राज्याभिषेकस्य आयोजनम्, कैकेय्याःवरप्रार्थना, सीतया सह रामस्य वनगमनम्, दशरथस्य उपरमः, चित्रकूटपर्वते रामभरतयोः मिलनम्।
अरण्यकाण्डम् (७५ सर्गाः)	दण्डकारण्ये प्रवेशः, खरदूषणयोः बधम्, शूर्पनखायाः नासिकाछेदनम्, मायामृगमारीचवधम्, रावणेन सीताहरणम्, रामकर्तृकेन सीतान्वेषणम्, रावणेन सह जटायुवधम्, जटायुना रामस्य समीपे सीतासंवादः।
किष्किन्ध्याकाण्डम् (६७ सर्गाः)	ऋष्यमुखपर्वते रामस्य गमनम्, सुग्रीवेन सह रामस्य मित्रता, सीतायाः अलंकारदर्शनम्, वालीवधम्, तारायाः विलापम्, सुग्रीवस्य राज्याभिषेकः, वर्षावर्णना, सीतान्वेषणाय हनुमतः यात्रा।
सुन्दरकाण्डम् (६८ सर्गाः)	हनुमतः समुद्रलङ्घनम्, सुरसा सर्पिणी उद्धारम्, हनुमता लङ्कापुरी भ्रमणम्, अशोकवाटिकायां सीतयासह हनुमतः साक्षात्कारः, सीतायै अङ्गुरीयकं प्रदानम्, मधुवनभङ्गम्, रावणपुत्रस्य अक्षयकुमारस्य वधम्, लङ्कादहनम्, रामं निकषा सीतायाः मणिप्रदानम्, नलेन सेतुवन्धनम्।
युद्धकाण्डम् (लङ्काकाण्डम्) (१३० सर्गाः)	अकम्पन-प्रहस्त-धुम्रलोचन-वज्रदंष्ट्रानाम् प्रभृतीनां राक्षसानां वधम्, इन्द्रजित्वधम्, लक्षणस्य शक्तिशेलः, हनुमता गन्धमादनपर्वतस्य आनयणम्, लक्षणस्य पुनर्जीवनम् नागपाशेन रामलक्षणयोः बन्धनम्, गरुड़स्य आगमनेन तयोः मुक्तिः रामचन्द्रेन अकालबोधनम्, महीरावणबधम् रावणबधम्, सीतायाः अग्निपरीक्षा, सीतया सह रामस्य प्रत्यावर्तनम्, रामस्य राज्याभिषेकः।
उत्तरकाण्डम् (१२५ सर्गाः)	सीतापरित्यागः, लवकुशयोः जन्मवृत्तान्तः, अश्वमेधयज्ञ सीतायाः पातालप्रकेशः, रामस्य देहत्यागः।

9.1.1.a रामायणे पञ्चसन्धयः

* बालकाण्डायोद्धाकाण्डयोः — मुखसन्धिः
* अरण्यकाण्डे — प्रतिमुखसन्धिः
* किष्किन्धाकाण्डे — गर्भसन्धिः
* सुन्दरकाण्डे — विमर्शसन्धिः
* युद्धकाण्डे — निर्वहणसन्धिः
* सुग्रीववृत्तान्तम् — पताका
* शवरीवृत्तान्तम् — प्रकरी

9.1.1.b रामायणस्य टीका-सम्पत्तिः

टीकाकाराः	टीकाः
१. रामानुजः (१४श)	रामानुजीयम् (प्राचीनतमा)
२. विद्यानाथ-दीक्षितः (१५श)	रामायणदीपिका
३. वेङ्कट-कृष्णाधरी (१५श)	सर्वार्थसार
४. ईश्वरदीक्षितः (१६श)	वृहद्विवरणम् लघुविवरणम् चेति।
५. गोविन्दराजः (१६श)	रामायणभूषणः।
६. योगीमहेश्वरतीर्थः (१७श)	रामायणतत्त्वदीपिका
७. माधवयोगी (१८श)	रामायणकतकः
८. नागेशभट्टः (१८श)	तिलकटीका (सर्वश्रेष्ठः)
९. श्रीवंशीधरशिवसहायः (१८श)	रामायणशिरोमणि
१०. श्रीलोकनाथचक्रवर्तीः	मनोहरा
११. श्रीत्र्यम्बकः	धर्माकूतटीका
१२. श्रीकतकयोगीन्द्रः	अमृतटीका
१३. अहोविल-आत्रेयः	रामायणटीका

9.1.2. रामायणस्य रचनाकाल:

रामायणस्य रचनाकालविषये अद्यापि मतभेद: विद्यते। केषाञ्चित् पण्डितानां मतानि प्रदीयन्ते

मतानि	समयकाल:
ड. याकोबी	८००-५०० ख्रिष्टपूर्वाब्द:
म्याक्डोनेल	८००-५००ख्रिष्टपूर्वाब्द:
ओयेवार	८००-५०० ख्रिष्टपूर्वाब्द:
कीथ	४०० ख्री: पू:
उइण्टारनिस्	३०० ख्री: पू:
वुल्के	३०० ख्री: पू:
प्रामाण्यम् (आनुमानिक:)	६००-२०० ख्री: पू:

9.1.3 रामायणकालीन: समाज:

रामायणस्य सामाजिकप्रतिच्छवि: अतीव मधुर: आसीत्। रामायणं धर्मशास्त्रं तथा च महाकाव्यं रामायणं धर्म-अर्थ-काम-मोक्षणां रत्नामयाधार: ग्रन्थ:। महासमुद्रवत् अस्य गभीरता, श्रुतिमनोहर: हृदयनन्दन: तथाहि आदिकवि: उक्तवान् –

''कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम्।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम्।।''

तस्मिन् समाजे रामचन्द्रस्य कर्तव्यनिष्ठा, धर्मवीरता प्राप्यते। तस्य असाधारण: पितृभक्ति:, सत्यनिष्ठा, आलोकसामान्यपौरुष:, त्यागस्य माहात्म्यम्, प्रजानुरञ्जनम् इत्यादीनां परिचय: प्राप्यते।

सीताया: पातिव्रता, सतीत्वम् इत्यादीनि भारतीयनारीनां समीपे अननुकरणीयदृष्टान्तस्वरूप:। रामायणे पारिवारिकस्य समाजस्य चित्रं प्राप्तम्।

दशरथस्य पुत्रप्रेम एवं पुत्रशोक:। य: भारतीयसमाजं प्रभावितवान्। भरतस्य भ्रातृश्रद्धा। लक्षणस्य रामं प्रति अन्धभक्ति:। एते विषया रामायणकालीनसमाजस्य मूलदृष्टान्तस्वरूप:।

वीभिषणस्य प्रभुभक्ति: अपि अतुलनीय: आसीत्।

9.1.4. रामायणस्य साहित्यिकमहत्त्वम् प्रेरणास्रोतञ्च

रामायणम् अवलम्ब्य रचितानि काव्यानि

काव्यस्य नामानि	भाषा	रचयिता	रचनाकाल:	सर्गा:	विशेषतथ्यानि
रघुवंशम्	संस्कृतम्	कालिदास:	ख्री: ४र्थ शतक:	१९	रघुवंशस्य काहिनी
जानकीहरणम्	संस्कृतम्	कुमारदास:	ख्री: ६९ शतक:	२५	रामायणस्य काहिनी
भट्टिकाव्यम्	संस्कृतम्	भर्तृहरि:	ख्री: ९म शतक:	२२	वैयाकरणकाव्यम्, चत्वारि काण्डानि सन्ति — प्रकीर्ण-अधिकार-प्रसन्न-तिङन्ता:।
रामायणमञ्जरी	संस्कृतम्	क्षेमेन्द्र:	ख्री: ११श शतक:		
रामचरितम्	संस्कृतम्	अभिनन्द:	ख्री: ९म शतक:	३६	किष्किन्ध्यात: लङ्काकाण्डपर्यन्तम्।
राघव-पाण्डवीय:	संस्कृतम्	धनञ्जय:	ख्री: ८म शतक:	१८	रामायणमहाभारतयो: काहिनीम् अवलम्ब्य रचितम्।
जानकी-परिणय:	संस्कृतम्	चक्रकवि:			
सेतुवन्धनम्	प्राकृतम्	प्रवरसेन:		१५	

रामायणम् अवलम्ब्य रचितानि नाटकानि

नाटकस्य नाम	भाषा	रचयिता	अङ्कसंख्या	विषयवस्तु
प्रतिमा	संस्कृतम्	भासः	७	प्रतिमागृहे दशरथस्य मूर्त्तिः
अभिषेक	संस्कृतम्	भासः	६	राज्याभिषेकः
महावीरचरितम्	संस्कृतम्	भवभूतिः	७	वीररसात्मकं नाटकम्
उत्तररामचरितम्	संस्कृतम्	भवभूतिः	७	करुणरसात्मकनाटकम्
अनर्घराघवम्	संस्कृतम्	मुरारिः	७	रामकाहिनी
बालरामायणम्	संस्कृतम्	राजशेखरः	१०	रामस्य वाल्यकालात् रावणवधपर्यन्तम् काहिनी
आश्चर्यचूड़ामणिः	संस्कृतम्	शक्तिभद्रः	७	आश्चर्यचूड़ामणेः प्रभावेन रामेण मारीचवधम्
कुन्दमाला	संस्कृतम्	दिङ्नागः	६	उत्तरकाण्डम् अवलम्ब्य मिलनान्तकरचना।
हनुमन्ननाटकम्	संस्कृतम्	दामोदरमिश्रः	१४	त्रिषु संस्करणेषु यथाक्रमेण ९, १०, १४ अङ्कानि प्राप्यन्ते।
प्रसन्नराघवम्	संस्कृतम्	जयदेवः	७	जयदेवः गीतगोविन्दस्य रचना।
उदात्तराघवम्	संस्कृतम्	मायुराजः		रामेण वालिवधं न भूत्वा उदात्तस्य परिचयः

रामायणम् अवलम्ब्य वङ्गसाहित्यम्

१) विद्यासागरस्य 'सीताया वनवासः'। अयम् एकः उपन्यासः।

२) रवीन्द्रनाथस्य वचना भवति - 'कालमृगया', 'वाल्मीकिप्रतिभा'।

9.1.5 रामायणस्य मुख्याख्यानकानि

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः। – श्रीधरस्वामी आदिकाव्ये रामायणे रामकथामरिच्य कतिचन मूलकथासम्बद्धाख्यानकानि कतिचन प्रसङ्गवशादाख्यानकानि उपलभ्यन्ते। तद्यथा –

१. क्रौञ्चवधाख्यानम्

(बालकाण्डस्य द्वितीये सर्गे)

तमसा-नद्याः तटे क्रौञ्चवधसंतप्तस्य महर्षेः वाल्मीकेः मुखात् श्लोकप्राकट्यं, ब्रह्मणा रामचरित्रप्रबन्धाय वरप्रदानं निर्देशञ्च।

२. ऋष्यशृङ्गाख्यानकम्

(वालकाण्डस्य १०सर्गात् १५ सर्गं यावत्)

ऋष्यशृङ्गः अङ्गदेशाधिपतेः लोमपादस्य जामाता आसीत्। अस्य अध्यक्षतायामेव राज्ञः दशरथस्य पुत्रेष्टियज्ञः अभवत्।

३. ताटकाख्यानकम्

(बालकाण्डस्य २४ सर्गात् २६ सर्गं यावत्)

आख्यानकेऽस्मिन् ताटकायाः उत्पत्ति-विवाह-शापादीनां वर्णनानन्तरं ताटकावधं वर्णितमस्ति।

४. कार्तिकेयाख्यानकम्

(बालकाण्डस्य ३६ सर्गात् ३६ सर्गं यावत्)

आख्यानकेऽस्मिन् त्रिदशप्रयासैः गौरी-शङ्करयौः सुरतक्रीडासमाप्तिः कार्तिकेयोत्पत्तिश्च वर्णिताऽस्ति।

५. गङ्गावतरणाख्यानम्

(बालकाण्डस्य ३५ सर्गात् ४४ सर्गं यावत्)

राज्ञः सगरस्य अश्वमेधयज्ञादारभ्य तस्य प्रपौत्रेण भगीरथेण महता तपस्यया पृथिव्यां गङ्गावतरणस्य कथा वर्णिता अस्ति।

६. मरुतानामुत्पत्याख्यानम्

(बालकाण्डस्य ४६ सर्गात् ४७ यावत्)

अत्र कश्यपपत्न्याः दितेः गर्भात् नवचत्वारिंशत् मंरुद्गणानाम् उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति।

७. अहिल्योध्याराख्यानकम्

(बालकाण्डस्य ४९ तमे सर्गे)

मूलकथासम्बद्धाख्यानकमिदम्। अत्र भगवान् रामः शाप्रग्रस्तां महर्षिगौतमस्य पत्नीं अहिल्याम् उद्धरति।

८. शुन:शोपाख्यानकम् (हरिश्चन्दोपाख्यानम्)
(बालकाण्डस्य ६२ तमे सर्गे)

अत्र महर्षिविश्वामित्रस्य उपदेशेन अजीगर्तपुत्र: शुन:शेप: वरुणदेवं पूजयित्वा स्वप्राणरक्षां कृतवान्। ऋवैदिकाख्यानम् इदम् मूलकथात: असम्बम् अस्ति।

९. पुलस्त्याख्यानकम्
(उत्तरकाण्डस्य द्वितीये सर्गे)

आख्यानकेऽस्मिन् भगवत: श्रीरामचन्द्रस्य राज्यसभायां महर्षीणाम् आगमनम्, महर्षीणा अगस्त्येन महर्षे: पुस्ते: वर्णनञ्च वर्णितमस्ति।

१०. राक्षसवंशोत्पत्याख्यानम्
(उत्तरकाण्डस्य तृतीयसर्गात् नवमं सर्गं यावत्)

आख्यानकेऽस्मिन्हेति-विद्युत्कोश-सुकेश-माल्यवान्-सुमाली-माली-विश्रवादीनाम्उत्पत्ति:, वंशिविस्तारश्च विस्तरेण वर्णितमस्ति।

११. अन्याख्यानकानि

रामायणे मैत्रावरूणाख्यानकम्, अष्टावक्राख्यानकम्, त्रिशंक्वाख्यानम्, मेनका-विश्वामित्राख्यानम्, नृगाख्यानम्, ययात्याख्यानम्, पुरुरवाख्यानम् इत्यादीनि उल्लेखनीयानि आख्यानानि अपि समुपलभ्यन्ते।

9.2 महाभारतम्

भारतवर्षस्य अन्यतमं महाकाव्यं भवति – महाभारतम्। अस्मिन् ग्रन्थे भारतवर्षस्य शिक्षा, संस्कृति:, आचार-व्यवहार: प्रतृय: विद्यन्ते। इदानीं महाभारतस्य सामान्यपरिचयम् अधस्तात् सारण्या प्रस्तुयते

9.2.1 परिचयसामान्यम् –

रचयिता	महर्षि: कृष्णद्वैपायन: वेदव्यास:
व्यासदेवस्य पितरौ	पिता – पराशर:, माता – सत्यवती
पर्वम् / अध्याया:/ श्लोका:	पर्वाणि – १८, अध्याया: - २१११, श्लोका: - १०००००
पर्वाणां नामानि	(1) आदिपर्वम् (2) सभापर्वम् (3) वनपर्वम् (4) विराटपर्वम् (5) उद्योगपर्वम् (6) भीष्मपर्वम् (7) द्रोणपर्वम् (8) कर्णपर्वम् (9) शल्यपर्वम् (10) सौप्तिकपर्वम् (11) स्त्रीपर्वम् (12) शान्तिपर्वम् (13) अनुशासनपर्वम् (14) अश्वमेधपर्वम् (15) आश्रमवासिपर्वम् (16) मौसलपर्वम् (17) महाप्रस्थानिक पर्वम् (18) स्वर्गारोहणपर्वम्
महाभारतस्य अपराणि नामानि	भारतसंहिता, शतसाहस्त्रीसंहिता, कार्ष्णवेद:, पञ्चमवेद:, जयश्च।
श्रेणि:	साहित्यिकमहाकाव्यम्, वृहत्तममहाकाव्यम्
महाभारत-रचयाना: स्तराणि	(1) सौतिरचना वा जय: (४४०० शलोका:) (2) ब्राह्मण्यरचना वा भारत: (२४०००) (3) भिक्षुश्रमणां रचना वा महाभारतम् (१००००० श्लोका:)
रचनाया: समय:	त्रिवत्सरम्। ''त्रिभिवर्षै: सदोत्थायि कृष्णद्वैपायनो मुनि:। / महाभारत आख्यानं कृत ...।।''
प्रक्षिप्तपर्वम्	शान्तिपर्वम् तथा च अनुशासनपर्वम्
प्रक्षिप्त अंश:	हरिवंश:
निन्दितपर्वम्	सौप्तिकपर्वम्
षट्संवादा:	अस्य महाकाव्यस्य काहिनी वारत्रयं विवृतम्। (1) व्यासदेव-वैशम्पायनयो: संवाद: (2) वैशाम्पायन-जनमेजयो: संवाद: (3) सौति-शौनकादीनां संवाद:
वृहत्तम-पर्वम्	शान्तिपर्वम् (३५६ अध्याया:/ १३७३२ श्लोका:)
क्षुद्रतम-पर्वम्	महाप्रस्थानिकपर्वम् (३ अध्याया:/ १०९ श्लोका:)
महाभारतस्य वीजम्	ऋग्वेदस्य संवादसूक्तम्, आख्यानसूक्तम्, नाराशंसी दानस्तुतिश्च
व्यासदेवस्य पुत्रगण:	व्यासदेव: + अम्विका = धृतराष्ट्र:, व्यासदेव: + दासी = विदुर: व्यासदेव: + अम्वलिका = पाण्डु:

पाण्डवानां छद्मनामानि	युधिष्ठिरः – कङ्कः, भीमः - वल्लवः, अर्जुनः – वृहन्नला, नकुलः - ग्रन्थिकः, सहदेवः – तन्तिपालः, द्रौपदी – सैरिन्ध्री।
पाण्डवानां सांकेतिक – नामानि	युधिष्ठिरः - जयः, भीमः - जयन्तः, अर्जुनः - विजयः, नकुलः - जयत्सेनः, सहदेवः - जयद्वलः।
अर्जुनस्य दशनामानि	अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णु किरीटी श्वेतवाहनः। वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः।।
महाभारतस्य रसः	शान्तरसः
श्रीकृष्णस्य मृत्युः	'जरा" नाम्नः व्यधस्य शराघातात्।
अर्जुनस्य स्त्री	द्रौपदी, चित्राङ्गदा, सुभद्रा, उलूपी च।
महाभारतस्य अन्तिमःपुरुषः	परिक्षित् = जनमेजयः = शतानीकः = अश्वमेधदत्तः

9.2.2 विषयवस्तु

महाभारतं अतीव विशालं महाकाव्यम्, अस्य विषयवस्तु अधस्तात् प्रदीयते —

पर्वम्	विषयवस्तु
आदिपर्वम् (२३४ अध्यायाः)	कौरव-पाण्डवानां जन्मवृत्तान्तम्, द्रोणस्य समीपे तेषां शिक्षाव्यवस्था, एकलव्यस्य उपाख्यानम्, शिष्यानां अस्त्रपरीक्षा, युधिष्ठिरस्य राज्यलाभः, जतुगृहदाहम्, पाण्डवानां वनगमनम् भीमेन हिड़िम्वावधम् तथा च वकराक्षसवधम्, द्रौपद्याः स्वयंवरम्, अर्जुनस्य लक्ष्यभेदः, पञ्चपाण्डवैः सह द्रौपद्याः विवाहः, पाण्डवानां हस्तिनापुर-प्रत्यावर्तनम्, राजपुरीनिर्माणम्, अर्जुनस्य वनवासः, सुभद्राहरणम्, खाण्डववनदाहनम्।
सभापर्वम् (८१ अध्यायाः)	मयदानवेन इन्द्रप्रस्थनिर्माणम्, राजसूययज्ञम्, शिशुपालवधम्, जरासन्धवधम्, द्युतक्रीड़ा, युधिष्ठिरस्य पराजयः, दुःशासनेन द्रौपद्याः वस्त्रहरणम्, भीमस्य प्रतिज्ञा, पाण्डवानां द्वादशवत्सरवनवासः, तथा च एकवत्सरः अज्ञातवासः।
वनपर्वम् (३१५ अध्यायाः)	अर्जुनकर्तृकेन शिवस्य तपस्या, शेवेन सह अर्जुनस्य युद्धम्, महादेवात् अर्जुनस्य 'पाशुपात' अस्त्रलाभम्, अर्जुनस्य स्वर्गे गमनम्, इन्द्रात् अर्जुनस्य अस्त्रलाभः, गन्धर्वेन चित्रसेनेन दुर्योधनस्य वन्धन्, पाण्डवकर्तृकेन दुर्योधनस्य मुक्तिः, दुर्वासायाः आगमनम्, श्रीकृष्णेण रक्षा। जयद्रथेन द्रौपदीहरणम्, इन्द्रेन कर्णस्य कवच-कुण्डलं हरणम्, नल-दमयन्तीकथा, श्रीवत्स-चिन्ताकथा, रामकथा, वक-युधिष्ठिरयोः संवादः।

विराटपर्वम् (७२ अध्याया:)	पाण्डवानाम् अज्ञातवासयात्रा, छद्मवेशेन तेषां विराटराज्ये प्रवेशम्, भीमेन कीचकवधम्, उत्तराया: नृत्यशिक्षा, विराटस्य गोसम्पदमुद्धारम्, अज्ञातवासस्य समाप्ति:।
उद्योगपर्वम् (१९६ अध्याया:)	पाण्डवानां शान्तिदूतरूपेण कृष्णस्य गमनम्। दुर्योधनेन कृष्णस्य वन्धनम्, दुर्योधनकर्तृकेन शान्तिप्रस्तावम् प्रत्याख्यानम्, युद्धोद्योग:
भीष्मपर्वम् (१२२ अध्याया:)	युद्धस्य प्रारम्भ:, युद्धे अर्जुनस्य अनीहा, श्रीकृष्णस्य गीता-उपदेश:, भीष्मस्य सेनापतित्ववरणम्, भीष्मस्य प्रतिज्ञा, श्रीकृष्णस्य अस्त्रधारणम्, शिखण्ड्या: साहाय्येन भीष्मस्य शरशय्या।
द्रोणपर्वम् (२०३ अध्याया:)	द्रोणस्य सेनापतित्ववरणम्, अभिमन्युवधम्, जयद्रथवधम्, निशायुद्धम्, घटोत्कचवधम्, द्रोणवधम्।
कर्णपर्वम् (९६ अध्याया:)	कर्णस्य सेनापतित्ववरणम्, युधिष्ठिरेण शल्यवधम्, द्वैपायनह्रदे दुर्योधनस्य आत्मगोपनम्, भीमेन दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गम् बलरामस्य क्रोध:।
सौप्तिकपर्वम् (१८ अध्याया:)	अश्वत्थामाया: सेनापतित्त्ववरणम्, अश्वत्थमया द्रौपद्या: पञ्च पुत्रा: हता:, दुर्योधनस्य बधम्, भीमेन अश्वत्थामानिधनम्।
स्त्रीपर्वम् (२७ अध्याया:)	गान्धारीकर्तृकेन दुर्योधनस्य मृतदेहदर्शनम्, धृतराष्ट्रेण लौहभीमचूर्णम्, कृष्णाय अभिशाप-प्रदानम्।
शान्तिपर्वम् (३५६ अध्याया:)	युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेक:। वृहत्तमपर्वमिदम्।
अनुशासनपर्वम् (१६९ अध्याया:)	भीष्मस्य उपदेश:, भीष्मस्य देहत्याग:।
आश्वमेधिकपर्वम् (९२ अध्याया:)	पाण्डवानाम् अश्वमेधयज्ञम्, अर्जुनेन सह वभ्रुवाहनस्य युद्धम्, अर्जुनस्य मृत्यु:, उलूप्या अर्जुनस्य पुनर्जीवनलाभ:।
आश्रमवासिकपर्वम् (३९ अध्याया:)	धृतराष्ट्र - गान्धारी-कुन्ती प्रभृतीनां वनगमनम्, विदुरस्य देहत्याग:, दावानले धृतराष्ट्र:, गान्धरी-कुन्त्यो: मृत्यु:।
मौषलपर्वम् (४ अध्याया:)	यदुवंशस्य ध्वंसवृत्तान्त:, कृष्ण-वलरामयो: देहत्याग:।

9.2.3 महाभारतस्य रचनाकाल:

रामायणवत् महाभारतस्य रचनाकाल: निर्णयं अतीव कष्टसाध्यम्। परन्तु बहुभि: युक्तिभि: म्याक्डोनाल, ओचेवार, उइण्टारनित्स् प्रमुखा: पण्डिता: महाभारतं त्रिविधस्तरेण विभक्तवान्।

स्तर:	नाम	श्लोकसंख्या	रचना	रचनाकाल:	विशेषतथ्यानि
प्रथम:	जय:	८८००	सौत	७००-५०० ख्री:पू:	अयं स्तर: मूलमहाभारत:
द्वितीय:	भारत:	२४०००	ब्राह्मण्य	५००-२०० ख्री:पू:	आख्यान-उपाख्यान संयोजनम्
तृतीय:	महाभारत	१०००००	श्रमणगण:	ख्री: पू: २००-३०० ख्री:	अजस्त्रकाहिनी

9.2.4 श्रीमद्भगवद्गीता:

कुरुक्षेत्ररणाङ्गने यदा अर्जुन: युद्धं कर्तुं विरत: आसीत्। तदा श्रीकृष्ण: अर्जुनाय गीतोपदेशं प्रदत्तवान्। अत्र ज्ञान-कर्म-भक्तियोगानां समन्वय: विद्यते। महाभारतस्य भीष्मपर्वस्य २५-४५ अध्याया: 'श्रीमद्भगवद्गीता' नाम्ना परिचीयते। गीताया: परिचयसामान्यम् अधस्तात् प्रदीयन्ते —

विषया:	**विषयवस्तुन:**
गीता	भीष्मपर्वस्य २५-४२ अध्याया:
उत्स:	महाभारतस्य भीष्मपर्वम्
श्रेणि:	उपनिषद्
अध्यायसंख्या	१८
अध्यायपरिचिति:	'योग:' नाम्ना परिचीयते।
अध्यायानां नामानि	(1) अर्जुनविषाद (2) सांख्य (3) कर्म (4) ज्ञान (5) सन्न्यास (6) ध्यान (7) ज्ञानविज्ञान (8) अक्षरब्रह्म (9) राज (10) विभूति (11) विश्वरूपदर्शन (12) भक्ति (13) क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग (14) गुणत्रयविभाग (15) पुरुषोत्तम (16) दैवासुरसम्पद्विभाग (17) श्रद्धात्रयविभाग (18) मोक्षयोग:।
श्लोकसंख्या	७००
अपराणि नामानि	सप्तशती, योगशास्त्रम्, ब्रह्मविद्या, श्रीकृष्णार्जुनसंवाद
धृतराष्ट्रेन उक्त: श्लोक:	१
शञ्जयेन उक्त: श्लोक:	४०
अर्जुनेन उक्ता श्लोकसंख्या	८५
श्रीकृष्णेण उक्तश्लोक संख्या	५७४
गीताया: मर्मवाणी	(1) आत्मन: अविनश्वरत्वम् (2) निष्कामकर्म (3) ईश्वराय आत्मसमर्पणम्

9.2.5 महाभारतस्य साहित्यिकं महत्त्वम्

शब्दार्थौ सहित्यौ काव्यम् इति आचार्य भामहस्य काव्यलक्षणादारभ्य काव्यस्य यावन्ति लक्षणानि प्रयोजनानि च उक्तानि, तानि सर्वाणि महाभारते सिद्धयन्ति। अत: महाभारत: एक अनुपमसाहित्यग्रन्थोऽस्ति अत्र एव अस्य विलक्षणं साहित्यिकं महत्त्वं वर्तते।

१. **गुण: रीतिश्च** – काव्यशास्त्रीदृष्ट्या महाभारते पाञ्चालीरीति: विद्यते –

शब्दार्थयो: समो गुम्फ: पाञ्चालीरीतिरिष्यते।

ग्रन्थोऽयम् ओज-प्रसाद-माधुर्यादिभि: सर्वै: काव्यगुणै: परिपूर्णोऽस्ति।

२. **रस:** रद्यापि महाभारते अङ्गीरस: शान्तरस: अस्ति, तथापि भीष्म-द्रोण-कर्ण-शल्यादिषु पर्वसु वीररसस्य धारा अपि प्रवाहिता अस्ति।

३. **अलङ्कार:** – महाभारते शब्दालङ्कारेषु मुख्यरूपेण अनुप्रास: अर्थालङ्कारेषु उमपा-रूपक-उत्प्रेक्षा-अर्थान्तर-न्यासाश्च दृश्यन्ते। यथा –

४. **छन्द:** – अधिकांशत: अनुष्टुप् छन्द: कुत्रचित् गद्यात्मको भाग: अपि दृश्यते। यदा-कदा अन्येषां छन्दसामपि प्रयोग: दरीदृश्यते।

अलंकृतै: शूभै: शब्दै: छन्दोवृत्तैश्च विविधै:।

५. **भाषाशैली–** महाभारतस्य शैली संवादात्मिका, एवञ्च भाषा सरला, गभीरा प्रभावोत्पादिका वर्तते।

तद्यथा – मूहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम्। एतेनैव महाकाव्यमेतत् विश्वसात्ये अनुपमकाव्यम् अभवत्।

महाभारतस्य उपजीव्यत्वम्

महाभारतस्य प्रणेता कृष्णद्वैपायन-वेदव्यासोऽपि रामायणस्य रचनाकार: श्रीवाल्मीकिरिव संस्कृतकाव्येभ्य: उपजीव्यत्वेन समादृयते। कवय: एतदीयान् उपाख्यानान् आदाय काव्य-नाटक-चम्पू-कथा-आख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यं सृजन्त: कैर्न प्रेक्ष्यन्ते? न केवलम् अस्मद् देशस्य कवय: स्वकीया: कृतीम् उपकर्तुम् इमं महाग्रन्थम् अवलम्बन्ते; अपितु यावासुमात्रादिसंज्ञक-द्वीपानाम् अपि कलाकारा: स्व-स्व-रचनानं प्रणयनाय ग्रन्थाद् एतस्मान्महर्ती सहायताम् अविन्दन्। यावद् अस्य ग्रन्थराजस्य अध्ययनं च विधीयते, तावत् प्राक्तन-राजनीति-विषयकं ज्ञानं न जायते, न च अर्थशास्त्रस्यापि मर्म्म विदितं भवति। तस्मादस्य ग्रन्थस्य गरिमाणं संस्कृतवाङ्मयस्य ग्रन्थान्तरम् आसादयितुं न शक्नोति इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते।

महाभारतं सर्वाधिकप्रसिद्धमहाकाव्यम्। जीवनस्य शाश्वतमूल्यानां वर्णनकराणात्, सर्वेषां रसानां समुचित-परिपाककारणात् एवञ्च अनेकानेक आख्यानोपाख्यानानं संग्रहकरणात्। बहव: कवय: इत: मार्गदर्शनं प्राप्य काव्यरचनां कृतवन्त:। तद्यथा –

सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति।

अपि च –

इदं कविवरै: सर्वैराख्यानमुपजीव्यते। (आदिपर्वम्)

महाकाव्यानि –

शिशुपालवधम् — माघस्य (सभापर्वम्)

नैषधीयचरितम् — श्रीहर्षस्य (वनपर्वम्)

किरातार्जुनीयम् — भारवे: (वनपर्वम्)

नाटकानि –

दूतघटोत्कचम् — महाकविभासस्य

दूतवाक्यम् — महाकविभासस्य

कर्णभारम् — महाकविभासस्य

मध्यमव्यायोगम् — महाकविभासस्य

पञ्चरात्रम् — महाकविभासस्य

उरुभङ्गम् — महाकविभासस्य

अभिज्ञानशकुन्तलम् — कालिदासस्य (आदिपर्वम्)

वेणीसंहारम् — भट्टनारायणसस्य

बालभारतम् — राजशेखरसस्य

चम्पूकाव्यानि –

नलचम्पू — त्रिविक्रमभट्टस्य (वनपर्वम्)

भारतचम्पू — अनन्तभट्टस्य

पाञ्चालीस्वयंवरचम्पू — नारायणभट्टस्य

द्रौपदीपरिणयचम्पू — चन्द्रकवे:

इत्थम् आर्षकाव्यमिदं महाभारतम् परवर्तिग्रन्थानां कृते अक्षयकोषवत् विद्यते।

9.2.6 महाभारतस्य मुख्याख्यानकानि

स्वयं दृष्टार्थकथनं कथा भुवि न विद्यते। (महाभारतम् आदिपर्वम्)

आर्षकाव्ये महाभारते कतिचन प्रसङ्गवशाद् मूलकथासम्बद्धाख्यानकानि उपलभ्यन्ते; यानि निम्नाङ्कितानि सन्ति –

१. कद्रूविनतोपाख्यानम् (आदिपर्व:)

अत्र दक्षप्रजापत्यु: कद्रु-विनतयो: द्वयो: कन्ययो: विवाह: महर्षिणा कश्यपेन सह वर्णित: तथा च गरुडस्य नागानां च उत्पत्तिरपि वर्णिता अस्ति।

२. शकुन्तलोपाख्यानम् (आदिपर्व:)

अत्र दुष्यन्त-शकुन्तलयो: प्रणयकथा वर्णिता अस्ति। आख्यानमिदं कालिदासविरचितस्य अभिज्ञानशकुन्तलस्य उपजीव्यमस्ति।

३. ययात्युपाख्यानम् (आदिपर्व:)

अत्र शापवशात् ययाते: वृद्धावस्थात: यौवनप्राप्ते: कथा समुपवर्णितास्ति।

४. शिशुपालोपाख्यानम् (सभापर्वः)

अत्र राज्ञः युधिष्ठिरस्य राजसूययागावसरे शतदोष-दूषितः शिशुपालः श्रीकृष्णेन सुदर्शनचक्रेण हतः इति कथा वर्णिता अस्ति। आख्यानमिदं महाकविमाघ-विरचितस्य शिशुपालवधस्य उपजीव्यमस्ति।

५. मत्स्योपाख्यानम् (वनपर्वम्)

अत्र प्रलयावस्थायां मत्स्येन मनोः रक्षणस्य कथा समुपर्णितास्ति। शतपथब्राह्मणेऽपि एषा कथा प्राप्यते।

६. नलोपाख्यानम् (वनपर्वः)

अत्र नलदमयन्त्योः प्रणयकथा समुपवर्णिता अस्ति। श्रीहर्षकृतनैषधीयचरितस्य त्रिविक्रमभट्टकृतनलचम्पू इत्यस्य उपजीव्यमिदम् आख्यानमस्ति।

७. शिव्युपाख्यानम् (वनपर्वः)

अत्र दानवीरः महाराजः शिविः मांसपिण्डवत् स्वशरीरं प्रदाय श्येनात् कपोतं रक्षति।

८. रामोपाख्यानम् (वनपर्वः)

आख्यानकेऽस्मिन् वाल्मीकीयरामायणस्य सारसंक्षेपः वर्णितोऽस्ति।

९. सावित्र्युपाख्यानम् (वनपर्वम्)

सावित्रिसत्यवतोः एषा कथा पातिव्रतधर्मस्य आदर्शम् उपस्थापयति।

१०. अम्बोपाख्यानम् (उद्योगपर्वम्)

शिखण्डी भीष्मेन किमर्थम् अवध्यः इति पृष्टे सति भीष्मः दुर्योधनं अम्बअम्बालिकियोः वृत्तान्तं श्रावयति।

इत्थम् इमानि आख्यानानि परवर्तिकवीनां कृते प्रेरकानि उपजीव्यानि च अभवन्।

9.3 पुराणम्

9.3.1 पुराणस्य परिभाषा

'पुराण' इति शब्दस्य अर्थो भवति — प्राचीनकाहिनी। पुराणम् इतिहासात् भिन्नम्। इतिहासः भवति अतीतस्य घटना, पुराणं भवति सुदूर-अतीतस्य घटना। शतपथब्राह्मणम्, छान्द्योग्योपनिषद् प्रभृतिषु ग्रन्थेषु पुराणं 'पञ्चमवेदः' नाम्ना परिचीयते।

परिभाषाः	अवस्थानम् / वक्ता
पुराणस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधाः	मत्सपुराणम्
पुराणेष्ठितिहासोऽयं पठ्यते वेदवादिभिः	मत्सपुराणम्
पुरा नवं भवति	यास्काचार्यः
पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः	हलायुधः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्	महाभारतम्

9.3.2 पुराणस्य सामान्यपरिचयम्

विषया:	विषयवस्तु
पुराणम्	प्राचीनकाहिनी
रचयिता	ब्रह्मण: प्रकाशितम् — पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्। व्यासदेवेन पुराणं रचितम् — ''अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुत:।''
रचनाकाल:	ख्री:पू: चतुर्थशतकत: ख्रीष्टीय सप्तमशतकपर्यन्तम्
पुराणस्य पञ्च लक्षणम्	सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।
भागवतनये पुराणस्य दशलक्षणम्	(1) सर्ग: (2) विसर्ग: (3) वृत्ति: (4) रक्षा (5) अन्तर: (6) वंश: (7) वंशानुचरितम् (8) संस्था (9) हेतु: (10) अपाश्रय:
पुराणस्य षट् गौणलक्षणानि	(1) भुवनविस्तर: (2) दान धर्मविधि (3) श्राद्धकल्प: (4) वर्णाश्रमविभाग: (5) इष्टापूर्त (6) देवताप्रतिष्ठा
अष्टादश महापुराणानि	(1) ब्रह्मपुराणम् (2) पद्मपुराणम् (3) वैष्णव (4) शैव (5) भागवत पुराणम् (6) नारदीय (7) मार्कन्डेय (8) अग्नि (9) भविष्य (10) ब्रह्मवैवर्त (11) लिङ्ग (12) वराह (13) स्कन्द (14) वामन (15) कुर्म (16) मत्स्य (17) गरुड़ (18) ब्रह्माण्ड
उपपुराणानि	(1) सनत्कुमार (2) नारसिंह (3) शिवधर्म (4) वरुण (5) कालिका (6) विष्णुधर्म (7) विष्णुधर्मपुराण (8) वृहन्नारदीय (9) शिवपुराण (10) शिवधर्मपुराण (11) सौरपुराण (12) पराशर (13) एकाम्र (14) शाम्व उपपुराण (15) गणेश (16) मुद्गल (17) वृहद्धर्म (18) भविष्योत्तर
वृहत्तमपुराणम्	स्कन्दपुराणम् (८१००० श्लोका:)
क्षुद्रतमपुराणम्	कूर्मपुराणम् (५००० श्लोका:)
पुराणस्य विषयवस्तु	सृष्टि:, प्रलय:, देवानां कथा, ऋषिणां वंशवर्णनम् राजवंशस्य इतिहास:, वर्णाश्रमविभाग:, देवता प्रतिष्ठा, दानम्, तीर्थम्, क्रम्, अवतारतत्त्वम्, धर्म:, दर्शनम् वस्तुविद्या, पदार्थविद्या, भूगोल:, इतिहास:, व्याकरणम् प्रभृतय:

9.3.3 महापुराणां परिचयम्

(9.3.3.1) ब्रह्मपुराणम् — अष्टादशमहापुराणेषु सर्वप्रथमं पुराणं भवति ब्रह्मपुराणम्। तथाहि उच्यते
''आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते।''
अस्मिन् पुराणे १३७८३ श्लोकाः विद्यन्ते। ब्रह्मपुराणस्य प्रथमे अध्याये सृष्टितत्त्वम् सूर्य-चन्द्रवंशीयराज्ञाम् विवरणञ्च प्राप्यते। अत्र 'गोदावरी' नद्याः वर्णना उपलभ्यते। एवं जगन्नाथस्य स्नानयात्रा वर्णिता। पुरुषोत्तमक्षेत्रं सर्वशरेष्ठ क्षेत्ररूपेण उल्लेख्यम्। तथाहि उच्यते —
''तथा समस्ततीर्थानां वरिष्टं पुरुषोत्तमम्।''

(9.3.3.2) पद्मपुराणम् — उग्रश्रवा अस्य पुराणस्य प्रवक्ता।
पद्मपुराणं पञ्च-खण्डेषु विभक्तम्। यथा — सृष्टिखण्डः, भूमिखण्डः, स्वर्गखण्डः, पातालखण्डः, उत्तरखण्डश्च। पद्मपुराणे ५५००० श्लोकाः विद्यन्ते। शकुन्तला-दुष्यन्तोः काहिनी अत्र वर्णिता।

(9.3.3.3) विष्णुपुराणम्
वैष्णवभक्तानां समीपे वैष्णवधर्मग्रन्थरूपेण समादृतम्. अस्य पुराणस्य भागद्वयं विद्यते — पूर्वभागः उत्तरभागश्च। अस्य श्लोकसंख्या — २३०००। अत्र जगतः सृष्टेः वर्णना, पृथिव्याः विशदविवरणम्। अस्य पुराणस्य वक्ता पराशरः, श्रोता च मैत्रेयः अस्य पुराणस्य पञ्चमांशस्य ३८ अध्याये श्रीकृष्णस्य वर्णना प्राप्यते। अस्मिन् पुराणे मौर्यवंशराजानां चरितं वर्णितम् अस्ति।

(9.3.3.4) वायुपुराणम्
अस्य पुराणस्य चत्वारः पादाः सन्ति। ते हि भवन्ति। प्रक्रिया, अनुषङ्गः, उपोद्घातः, उपसंहारः। वायुपुराणस्य २४००० श्लोकाः प्राप्यन्ते। अस्मिन् पुराणे — ऋषियज्ञः, प्रकृति-पुरुषतत्त्वम्, विश्वसृष्टिरहस्यम्। अस्मिन् पुराणे गुप्तसाम्राज्यस्य वर्णना अस्ति।

(9.3.3.5) भागवतपुराणम्
सर्वाधिकः प्रसिद्धः प्रियतमः पुराणं भवति भागवतपुराणम्। भागवतपुराणस्य सम्पूर्ण श्लोकसंख्या — १८०००। पुराणमिदं द्वादशस्कन्देषु वर्णितम्। जय-विजयोपाख्यानम्, सृष्टिप्रकरणम्, मृत्योपाख्यानम्, नरकस्य विवरणम्, श्रीकृष्णस्य वाल्य-कैशोर-यौवनावस्था अत्र वर्णिता। अपि च अत्र रासपञ्चाध्यायी वर्तते।

(9.3.3.6) नारदपुराणम्
अस्य पुराणस्य खण्डद्वयं विद्यते। अस्मिन् पुराणे २५००० श्लोकाः विद्यन्ते। नारदीयपुराणस्य व्याख्याता नारदः। अस्य पुराणस्य प्रवक्ता सूतः, श्रोता च मुनिवृन्दः। अस्मिन् पुराणे सूतशौनकसंवादः, सृष्टिवर्णना, धर्मकथा, मोक्षः, तान्त्रिकादीक्षा, मन्त्रशोधनम्, दानविधि प्रभृतयः विषयाः वर्णिताः।

(9.3.3.7) मार्कन्डेयपुराणम्

अस्य पुराणस्य प्रवक्ता मार्कण्डेय: ऋषि:। अस्मिन् पुराणे १३४ अध्याया: विराजन्ते। मार्कन्डेयपुराणं ९००० श्लोकै: निवन्ध्म्। तथाहि उच्यते —

''पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेय मिहोच्यते।''

वर्णनीया: विषया: —

(1) मन्वन्तववर्णना (2) भारतवर्षस्य वर्णना (3) हरिश्चन्द्रस्य वर्णना (4) सूर्यमाहात्म्यम् (5) चण्डीमाहात्म्यम् (6) दूर्गासप्तशती (7) नाभागस्य चरित्रकीर्तनम्

(9.3.3.8) अग्निपुराणम्

पुराणमिदं भारतीयविद्याया: पौराणिक: विश्वकोष:। अस्मिन् पुराणे काव्यतत्त्वम् प्राप्यते। तथाहि उच्यते —

''आग्नेये हि पुराणेऽस्मिन् सर्वा: विद्या: प्रदर्शिता:।''

अग्निपुराणे १६००० श्लोका: विद्यन्ते। अस्मिन् पुराणे सप्त प्रतिमा: उल्लिखिता: —

''मृण्मयी दारुघटिता लोहजा रत्नजा तथा।
शैलजा गन्धज चैव कौसुमी सप्तधा स्मृता।।''

(9.3.3.9) भविष्यपुराणम्

अस्मिन् पुराणे २४५०० श्लोका: विद्यन्ते। अत्र कलकाता-नगर्य्या: उल्लेखमस्ति। आदम-नोहार-काहिनी अपि प्राप्यते। व्रिटिश-राजत्वस्य वार्ता अस्मिन् पुराणे विद्यते अपि च चतुराश्रमस्य वर्णना, संस्कार: पूजाविधि: जम्बुद्वीपस्य वर्णना, कर्मविपाक: सदाचार:, पापस्य भेदा: प्रभृतय: विषया: अत्र उल्लिखिता।

(9.3.3.10) ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

अस्य पुराणस्य चत्वार: खण्डा: प्राप्यन्ते — ब्रह्मखण्ड:, प्रकृति-खण्ड:, गणेश-खण्ड:, श्रीकृष्ण-जन्मखण्डश्च। अस्मिन् पुराणे २७४ अध्याया: सन्ति। अस्मिन् पुराणे १८००० श्लोका: प्राप्यन्ते। तथाहि उच्यते — ''अष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुचते।'' अत्र प्रातिपादिता: विषया: (1) सृष्टितत्त्ववर्णना (2) दक्ष-शिवसंवाद: (3) शिव-कवच: (4) चन्द्रोपाख्यानम्, (5) गणेशस्य वर्णना (6) शिशुपालवधम् (7) राधाकृष्णयो: पुणर्मिलनम् (8) अहल्या-इन्द्रयो: काहिनि।

(9.3.3.11) लिङ्गपुराणम् — शिवलिङ्गस्य माहात्म्यवर्णनत्वात् अस्य पुराणस्य नाम लिङ्ग पुराणम्। तथाहि उच्यते — ''लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते।'' अस्मिन पुराणे ११००० श्लोका: विद्यन्ते।

(9.3.3.12) वराहपुराणम् — अस्मिन् पुराणे १४००० श्लोका: विद्यन्ते।अस्य पुराणस्य मूलविषयवस्तु श्रीकृष्णस्य वराहक-अवतारस्य वर्णना। तीर्थानाम् सविस्तरम् वर्णनम् अत्र उपलभ्यते।

(9.3.3.13) स्कन्दपुराणम् — अष्टादशपुराणेषु वृहत्तमं पुराणं स्कन्दपुराणम्। अस्मिन् पुराणे अष्ट-खण्डा: विद्यन्ते — (1) माहेश्वरखण्ड:, (2) वैष्णवखण्ड:, (3) ब्रह्मखण्ड:, (4) काशीखण्ड:, (5) अवन्तीकण्ड:, (6) नागरखण्ड:, (7) प्रभासखण्ड:, (8) अम्विकाखण्डश्च। अस्य पुराणस्य श्लोकसंख्या ८१०००। अत्र कुमारकार्तिकेय: स्कन्द नाम्ना परिचीयते। अस्मिन् पुराणे स्कन्देन शैवतत्त्वं प्रतिपादितम्।

(9.3.3.14) वामनपुराणम् — अस्मिन् पुराणे विष्णो: वामनावतारस्य वर्णनाप्राप्यते। तथाहि उच्यते — ''वामनो ह विष्णुरास''। अस्य पुराणस्य श्लोकसंख्या १००००।

(9.3.3.15) कूर्मपुराणम् — अष्टादशपुराणेषु क्षुद्रतमं पुराणं कूर्मपुराणम्। अस्मिन् पुराणे ५००० श्लोका: विद्यन्ते। अस्य द्वौ भागौ स्त: पूर्वभाग: उत्तरभागश्च:। अत्र ९६ अध्याया: सन्ति।

(9.3.3.16) मत्स्यपुराणम् — अष्टादशपुराणेषु अन्यतमं पुराणं भवति मत्स्यपुराणम्। पुराणमिदं २९० अध्यायेषु विभक्तम्। अस्मिन् पुराणे १४००० श्लोका: विद्यन्ते। मत्स्यपुराणं 'पौराणिकविश्वकोष' नाम्ना परिचीयते। अत्र विष्णो: मत्स्यावतारस्य वर्णना प्राप्यन्ते।

(9.3.3.17) गरुड़पुराणम् — अस्यपुराणस्य प्रवक्ता गरुड़: श्रोता च काश्यप:। अस्य पुराणस्य श्लोकसंख्या १८०००। पुराणमिदं त्रिषु काण्डेषु विभक्तम् — (1) आचारकाण्डम् (2) प्रेत / धर्मकाण्डम् (3) ब्रह्म / मोक्षकाण्डम्। अग्निपुराणवत् गरुड़पुराणं 'पौराणिकविश्वकोष' नाम्नाभिधीयते। अध्यायसंख्या — २८८।

(9.3.3.18) ब्रह्माण्डपुराणम् — अस्यपुराणस्य प्रवक्ता ब्रह्मा। पुराणमिदं चतुर्षु पादेषु विभक्तम् — (1) प्रक्रियापाद: (2) अनुषङ्गपाद: (3) उपोद्घातपाद: (4) उपसंहारपाद:। ब्रह्माण्डपुराणस्य श्लोकसंख्या १२०००।

9.3.4 पुराणविषये कानिचित् तथ्यानि

पुराणं प्रधानत: द्विविधम्। महापुराणम्, उपपुराण उभयो: संख्या अष्टादश। अष्टादश पुराणानि सत्त्व-रज:-तम:-भेदेन त्रिविधानि। तेषां विवरणं प्रदीयन्ते —

9.3.4.1 राजसिकपुराणानां नामानि तथा विवरणम् —

पुराणम्	कथकः	मूलवक्ता	विशेषतथ्यानि
ब्रह्मपुराणम्	लोमहर्षणः	-	अपरं नाम आदिपुराणम्, अत्र जगतः सृष्टि-प्रलयवर्णनम्।
ब्रह्माण्ड	सूतः	वायुः	तीर्थमाहात्म्यम्, गुप्तयुगवर्णना, ललिता सहस्रनामस्तोत्रम्।ए
ब्रह्मवैवर्त	सूतः	नारायणः	गणेश-वृत्तान्तम्, राधाकृष्णयोः वृत्तान्तम्, मङ्गलकाव्यस्य उत्सः।
मार्कण्डेय	मार्कण्डेयः	मार्कण्डेयः	दुर्गासप्तसती।
भविष्य	सूतः	भवः	आदम-नोहार-काहिनि
वामन	पुलस्त्यः	वामनः	देव-देवीनां माहात्मकीर्तनम्।

9.3.4.2 सात्त्विकपुराणानां नामानि तथा विवरणम्

पुराणम्	कथकः	मूलवक्ता	विशेषतथ्यानि
भागवत	शुकदेवः	व्यासः	सर्वाधिकः जनप्रियपुराणम्, विष्णोः उपाख्यानम्
नारदीय	सूतः	नारदः	सृष्टिवर्णना, धर्मकथा, मोक्षः।
विष्णु	सूतः	पराशरः	वैष्णवानां प्रामाण्यग्रन्थः, पञ्चलक्षणात्मकम्, मौर्यवंशस्य इतिहासः।
गरुड़	सूतः	गरुड़ः	पौराणिकविश्वकोषः, सृष्टितत्त्वम्।
पद्म	सूतः	उग्रश्रवा	शकुन्तलोपाख्यानम्, उत्तररामचरितस्य वर्णना।
वराह	सूतः	ब्रह्मा	विष्णोः माहात्म्यम्।

9.3.4.3 तामसिकपुराणानां नामानि तथा विवरणम्

पुराणम्	कथकः	मूलवक्ता	विशेषतथ्यानि
वायुः	सूतः	-	पञ्चलक्षणात्मकम्, नन्द-शिशुनाग-गुप्त वंशानां वर्णना।
लिङ्ग	सूतः	ब्रह्मा	शिवस्य माहात्म्यं वर्णितम्।
स्कन्द	लोमशः	कार्तिकेयः	विष्णु-शिवयोः एकत्वं प्रतिष्ठितम्।
अग्नि	सूतः	अग्निः	साहित्यस्य विश्वकोषः।
मत्स्य	सूतः	वायुः	विष्णोः मत्स्यवतारस्य वर्णना।
कूर्म	व्यासः	विष्णु	शैवव्याख्या, महापुराणस्य खिलभागम्।

9.4 स्मृतिशास्त्राणां सामान्यपरिचयम्

''स्मृतिश्चासौ शास्त्रं च तत्'' इत्यस्मिन् विग्रहे कर्मधारयसमासे स्मृतिशास्त्रम् इति शब्दः जायते। स्मृतिशास्त्रमेव भवति धर्मशास्त्रम्। तथाहि मनुना उक्तं – ''धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः''।

रचनाकालः- ख्रीष्टपूर्वः पञ्चमशताब्दीतः द्वितीयशताब्दीपर्यन्तम्।

स्मृतिशास्त्रस्य विषयाः

i) राजाप्रजायोः अधिकारः
ii) एतयोः कर्त्तव्यम्
iii) सामाजिक-आचार-विचारव्यवस्था
iv) वर्णश्रमाश्रमः
v) नीतिः
vi) सदाचारः
vii) प्रशासनस्य नियमाः
viii) प्रायश्चित्तविधिः
ix) दण्डनीतिः
x) विवाहवर्णना प्रभृतयः विषयाः प्रतिपादिताः।

प्रमुखानां स्मृतिशास्त्राणां नामानि

१) नारदस्मृति, २) पराशरस्मृतिः, ३) वृहस्पतिस्मृतिः, ४) मनुस्मृतिः, ५) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ६) अर्थशास्त्रम्, ७) वरजराजस्य स्मृतिचन्द्रिका, ८) हेमाद्रेः स्मृतिसंग्रहः, ९) भट्टोजी-दीक्षितस्य स्मृतिमुक्ताफलम्, १०) माधवस्य स्मृतिरत्नाकरः, ११) कमलाकर-भट्टस्य तिथिनिर्णय, १२) नीलकण्ठस्य निर्णयसिन्धुः।

9.5 लिपि: (ब्राह्मीलिपि:)

मननशीलानां मानवानां चिन्तां मनोभावं सभ्यसमाजे प्रकाशाय लिपे: उद्भव: अभवत्। लिपे: क्रमविकाशस्य पञ्च स्तरा: विद्यन्ते 1. चित्रलिपि: (Pictogram) 2.ग्रन्थिलिपि: (Quipu) 3. भावलिपि: (Ideogram) 4. चित्रप्रतीकलिपि: (Hieroglyph) 5. अक्षरलिपि: (Syllabic script) 6. ध्वनिलिपि: (Alphabetic Script)

भारतवर्षस्य प्रचीनतमा लिपि:—खरोष्टी ब्राह्मी च। द्वयो: लिपयो: सर्वाषां भारतीयलिपिनां जन्म अभवत्। एते द्वे लिपे अशोकस्य अनुशासने प्राप्यते। भारतस्य उत्तर-पश्चिमसीमान्ते अशोकस्य शाहबाजगढ़ी तथा च मानसेरा लिपौ खरोष्ठीलिपि: प्राप्यते। खरोष्ठी-लिपि: पश्चिमा-सेमीय-उपशाखाया: उत्तरगष्ठ्या: आरामीयलिपे: उद्भूता। खरोष्ठी लिपि: डानत: वामे लिखिता।

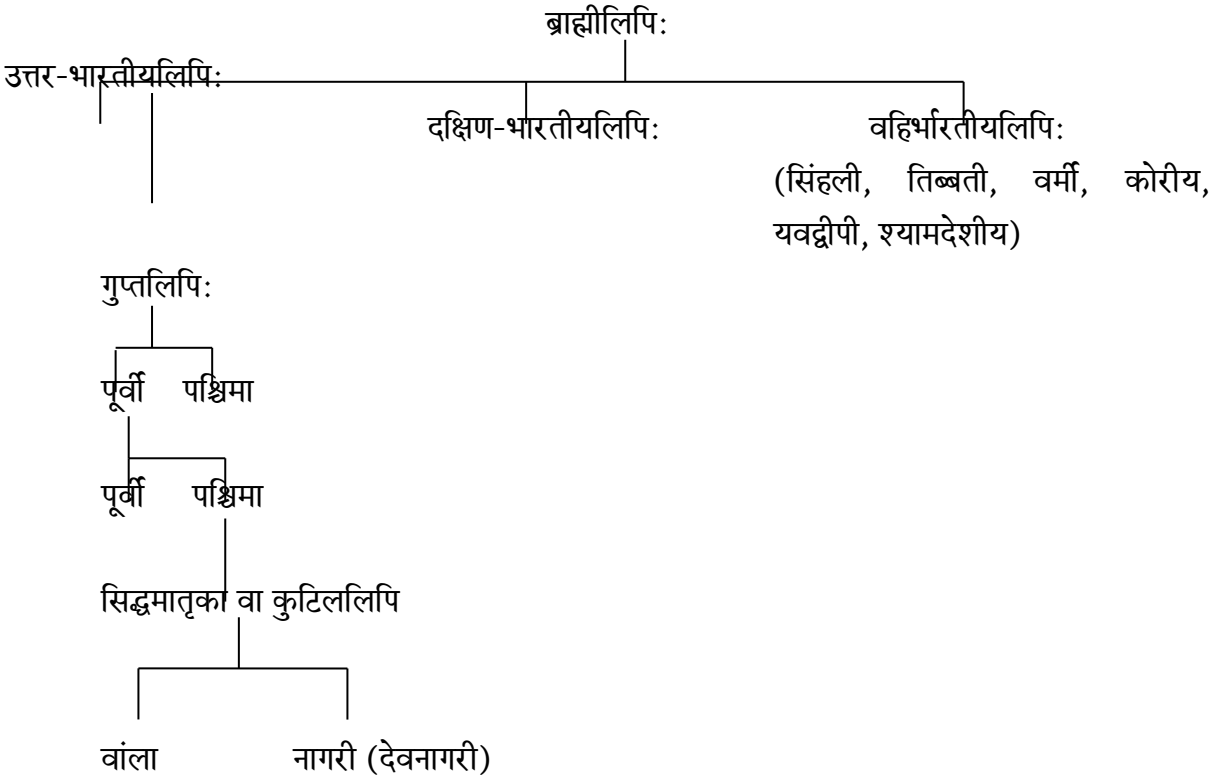

ब्राह्मीलिपि: – भारतवर्षे प्रचीनकालदेव अनेकश: लिपय: प्रचलिता: आसन्। तत्र ब्राह्मी-खरोष्टी-सिन्धुघाटी लिपयश्च समुखा: सन्ति। चीनीविश्वकोश: फा-वान-शु-लिन तिसृणां लिपीनाम् उल्लेखं करोति। १. ब्राह्मी, २. कइअलु, ३. तनसकी च। अलबरुनी मन्यते ब्रह्मणा आविष्कृता लिपि: एव ब्राह्मी इत्यभिधानेन अभिधीयते। या वामत: दक्षिणां प्रसरणशीला आसीत्। भारतीय-परम्परा तु प्राचीनलिपिषु तिसृणां असस्तत्वं स्वीकरोति-सैन्धव-खरोष्टी-ब्राह्मी च। विदुषां मतमस्ति यत् खरोष्टी मूलत: विदेशीलिपिरस्ति, किन्तु सैन्धव-ब्राह्मी च भरतीया एव। ब्राह्मी-खरोष्टयो: ज्ञानं तु प्राचीनकालादेव आसित् किन्तु सैन्धव लिपे: ज्ञानं तु दडप्पा-मोहनजोदडयो: उत्खननानन्तरमेव अभूत।

ख्रीष्टाब्दे १८५३तमे संवत्सरे जनरल-कनिंघम-महोदयेन हडप्याया: सर्वेक्षणं कृतं तथा ख्रीष्टाब्दे १८५६ तमे संवत्सरे सैन्धवलिपियुतं काचित् मुद्रान् पुरातत्त्वसामग्रीन् च अलभत्। ख्रीष्टाब्दे १९२१ तमे संवत्सरे सुनियोजितरुपेण उत्खननकार्यं प्रारब्धम् यत् १९३१ ख्रीष्टाब्दं यावत् प्रचलत्। उत्खननपरिणाम: अस्मिन्नेव वर्षे जांन-मार्शाल-महोदयेन प्रकाशित:। तत: प्रारभ्य पुरातत्त्वविद्भि: अस्या: सैन्धवलिपे: पठनप्रयास:, किन्तु अद्यावधिपर्यन्तं तत्तु केवलम् अनुमानमात्रमेव।

वस्तुत: ब्राह्मीलिपिस्तु समुपलब्धलिपिषु प्राचीनतमा लिपि: अस्ति। यस्या: अनेकेषाम् एशियायी लिपीनां विकास: सञ्जात:। पुरातात्त्विकसर्वेक्षणै: ज्ञायते यत् ब्राह्मी-लिपि: न केवलं मौर्यकाले, अपितु इ.पु. ६०० तमे संवत्सरेऽपि तमिलाडप्रान्ते श्रीलङ्कायां च प्रचलिता आसीत्। इयं लिपि: सैन्धवलिपे: (सरस्वतीलिपे:) प्रागपि भारतवषे प्रचलिता आसीदेव, अत्र नास्ति काचित् सन्देहावकाश:।

पालि–प्राकृतयो: अशोककालिका: शिलालेखा: भगवत: बुद्धस्य उपदेशाश्च ब्राह्मीलिपिं समाश्रित्य अद्यापि सुरक्षिता: सन्ति। अस्या: लपे: प्राचीनतम: प्रारूप: अद्यापि अशोकस्य शिलालेखेषु द्रष्टुं शक्यते।

बौद्धग्रन्थे ललितविस्तरे सिद्धार्थस्य (भगवत: बुद्धस्य) अध्ययनप्रसङ्ग ६४ लिपीनां या सूची समुपलभ्यते तस्याम् ब्राह्मीलिपे: अपि नाम-निर्देशं कृतमस्ति। समवायाङ्गसूत्रे जैनग्रन्थे १८ लिपीनां सूची प्रदत्ताऽस्ति, यस्यां प्रथमे स्थाने तु ब्राह्मीलिपे: एव नामाङ्कनमस्ति। भवतीसूत्रस्य प्रारम्भ: एव नमो बम्भीए लिबिए इत्यनेन सूत्रेण भवति। जैनग्रन्थे प्रज्ञापनसूत्रे उल्लिखितमस्ति यदर्धमागधीभाषाया: आधार: ब्राह्मीलिपि: वर्तते। आशोककालिकस्य ब्राह्मीलिपे: स्वरूप-सामान्यम् अत्र प्रस्तूयते–

ब्राह्मीलिपे; उत्पत्तिविषयका: बहव: विचारा: सिद्धान्ताश्च अद्यपर्यन्तं प्रस्तुता: सन्ति। एतेषां निष्कर्षरूपेणेदं वक्तुं शक्यते यत् –

- इयं ब्राह्मीलिपि: भारतवर्षे समुद्भूता वैदिककालस्य उपलब्धिरस्ति।
- ब्राह्मीलिपे: अक्षराणां लेखनं तेषाम् उच्चारणमनुसृत्य क्रियते स्म।
- अस्य: ब्राह्मीलिपे: ६४ चिह्नानि आसन्।
- चिह्नै: माध्यमेन स्वरै: सह व्यञ्जनानां सम्बन्ध: स्थापित:।
- ब्राह्मीलिपौ स्वरेषु ह्रस्व-दीर्घप्रयोग: अत्र दरीदृश्यते।
- अस्यां ब्राह्मीलिपौ अनुस्वारानुनासिकाविसर्गाणां प्रयोग: भवति स्म।

अशोककालिकस्य ब्राह्मीलिपे: स्वरूपनिदर्शनाय अ्र कश्चन लघुशिलालेखा: प्रस्तूयन्ते—

कालक्रमेण शनै:शैन: ब्राह्मीलिपे: स्वरूपं रिवर्तितं जातम्। मौर्यकालादारभ्य गुप्तकालपर्यन्तं सञ्जातं परिवर्तनमिदं स्पष्टरूपेण विविधेषु शिलालेखेषु लौहस्तम्भलेखेषु ताम्रपत्र-लेखेषु च दरीदृश्यते।

UNIT-9
JUNE – 2012

रामायणम् –

1. ‘सुलभा: पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिन:।
अप्रियस्य तु पत्थस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ:।’
— श्लोकममुं रावणासुरम्प्रति क: उक्तवान्?
(a) कुम्भकर्ण:
(b) सुग्रीव:
(c) विभीषण:
(d) मारीच:

2. रावणासुरात् सीताया: विमुक्ति: अनया स्वप्ने दृष्टा
(a) मन्दोदर्यी
(b) तारया
(c) त्रिजट्या
(d) कैकेय्या

3. ऋष्यशृङ्गमुने: चरितं रामायणस्य कस्मिन् काण्डे वर्णितम्?
(a) अयोध्याकाण्डे
(b) अरण्यकाण्डे
(c) सुन्दरकाण्डे
(d) बालकाण्डे

December-12 P- 3

4. श्रीरामचन्द्रः एनं व्याकरणशास्त्रज्ञः इति प्रशंसति —
   (a) सुग्रीवम्
   (b) भरतम्
   (c) लक्ष्मणम्
   (d) हनुमन्तम्

5. 'अहल्याशापविमोचनम्' कस्मिन् काण्डे वर्णितम् —
   (a) अयोध्याकाण्डे
   (b) अरण्यकाण्डे
   (c) बालकाण्डे
   (d) सुन्दरकाण्डे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Ans	Ref.
1	41	c	9.1.3
2	43	c	9.1.3
3	47	d	9.1.1
4	40	d	रामेण उक्तम् हनुमान् व्याकरणशास्त्रज्ञः आसीत्
5	42	c	9.1.1

December-13

1. यस्य कथा रामायणाश्रिता नास्ति —
   (a) महावीरचरितम्
   (b) अभिषेकनाटकम्
   (c) मृच्छकटिकम्
   (d) उत्तररामचरितम्

2. रामायणे शवरीवृत्तान्त: कस्मिन् काण्डे अस्ति ?
   (a) अयोध्याकाण्डे
   (b) अरण्यकाण्डे
   (c) किष्किन्ध्याकाण्डे
   (d) सुन्दरकाण्डे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	41	c	मृच्छकटिकम् लोककथाश्रितं नाटकम्, न तु रामायणाश्रितम्
2	43	b	9.1.1

December–14

1. ‘सुलभा: पुरुषा“ राजन सततं प्रियवादिन:।
अप्रियस्य तु पत्थस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ:।।
— श्लोकममुं रावणासुरम्प्रति क: उक्तवान्?
(a) कुम्भकर्ण:
(b) सुग्रीव:
(c) विभीषण:
(d) मारीच:

2. रामायणे कस्मिन् काण्डे अहल्याशाप-विमोचन-वृत्तान्तोऽस्ति
(a) अयोध्याकाण्डे
(b) अरण्यकाण्डे
(c) बालकाण्डे
(d) सुन्दरकाण्डे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	41	c	9.1.3
2	42	c	9.1.1

December - 15

1. रामायणस्य श्लोकसंख्या भवति —

(a) 31000-40000
(b) 22000-25000
(c) 11000-15000
(d) 5000-10000

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	73	b	9.1

June - 16

1. वाल्मीकिरामायणानुसारं दशरथस्य पुत्रेष्टियज्ञे पुरोहित: आसीत् –
   (a) वसिष्ठ:
   (b) ऋष्यशृङ्ग:
   (c) भारद्वाज:
   (d) विश्वामित्र:

2. वाल्मीकिरामायणानुसारं शम्बूक: केन हत: ?
   (a) दशरथेन
   (b) रामेण
   (c) परशुरामेण
   (d) भरतेन

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	29	b	9.1.1
2	30	b	9.1.1

June – 17

1. एषु किं रामायणाश्रितं भवति —
   (a) नैषधचरितम्
   (b) किरातार्जुनीयम्
   (c) शिशुपालवधम्
   (d) रघुवंशम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	47	d	9.1.4

June – 18

1. एषु किं काण्डं रामायणे नास्ति ?
   (a) किष्किन्ध्याकाण्डम्
   (b) सीताकाण्डम्
   (c) बालकाण्डम्
   (d) युद्धकाण्डम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	90	b	9.1.1

महाभारतम्

JUNE – 2012

1. लोके अतिप्रसिद्धा 'श्रीमद्भगवद्गीता' महाभारतस्य कस्मिन् पर्वन्युपनिबद्धा ?
   (a) अरण्यपर्वणि
   (b) भीष्मपर्वणि
   (c) शान्तिपर्वणि
   (d) विराटपर्वणि

2. कीचकस्य वधं महाभारतस्य कस्मिन् पर्वण्युपवर्णितम् ?
   (a) उद्योगपर्वणि
   (b) विराटपर्वणि
   (c) शल्यपर्वणि
   (d) द्रोणपर्वाणि

December-12

3. एनं 'शतसाहस्रीसंहिता' इति ब्रुवन्ति विपश्चित: —
   (a) श्रीमद्रामायणम्
   (b) महाभारतम्
   (c) विष्णुपुराणम्
   (d) श्रीमद्भागवतम्

4. 'अक्षुद्रान् दानशीलांश्य सत्यशीलाननास्तिकान्।
   कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते।।'
   — इत्यस्मिन् श्लोके प्रस्तुतीकृत: 'कार्ष्ण: वेद:' क: ?
   (a) भगवद्गीता
   (b) जानकीहरणम्
   (c) श्रीमद्रामायणम्
   (d) महाभारतम्

5. महाभारतस्याष्टादशसु पर्वसु इदं द्वादशतमं भवति —
   (a) आनुशासनिक पर्व
   (b) सौप्तिकपर्व
   (c) शान्तिपर्व
   (d) स्त्रीपर्व

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	42	b	9.2.4
2	44	b	9.2.2
3	41	b	9.2.1
4	43	d	9.2.1
5	46	c	9.2.1

June - 13

1. महाभारतस्य तृतीयं पर्व किमुच्यते ?
   (a) उद्योगपर्व
   (b) भीष्मपर्व
   (c) द्रोणपर्व
   (d) वनपर्व

2. व्यासस्य पितामह: क: आसीत् ?
   (a) शक्ति:
   (b) पराशर:
   (c) द्वैपायन
   (d) विश्वामित्र:

December-13

3. 'स्वधर्मे निधनं श्रेय:' — इत्युक्ति: गीताया: कतमेऽध्याये वर्तते
   (a) द्वितीये
   (b) तृतीये
   (c) पञ्चमे
   (d) चतुर्थे

4. महाभारते नलोपाख्यानं कस्मिन् पर्वनि ?
   (a) आदिपर्वणि
   (b) वनपर्वणि
   (c) कर्णपर्वणि
   (d) अनुशासनपर्वणि

5. महाभारते शिशुपालवधवृत्तान्त: कस्मिन् पर्वणि वर्तते ?
   (a) सभापर्वणि
   (b) भीष्मपर्वणि
   (c) वनपर्वणि
   (d) विराट्पर्वणि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	41	d	9.2.1
2	42	b	9.2.1
3	42	b	9.2.4
4	44	b	9.2.2
5	46	a	9.2.2

December-14

1. भगवद्गीतायां तृतीयाध्यायस्य नाम
   (a) ज्ञानयोग:
   (b) कर्मयोग:
   (c) सांख्ययोग:
   (d) भक्तियोग:

2. शतसाहस्री इति कस्याभिधानमस्ति ?
   (a) शब्दकल्पद्रुमस्य
   (b) रामायणस्य
   (c) महाभारतस्य
   (d) वराहपुराणस्य

3. 'जय' इति कस्य नामान्तरम् ?
   (a) रामायणस्य
   (b) महाभारतस्य
   (c) रघुवंशस्य
   (d) किरातार्जुनीयस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	43	b	9.2.4
2	45	c	9.2.1
3	47	b	9.2.1

December-15

1. श्रीमद्भगवद्गीतायाः विश्वरूपदर्शनयोगः अस्ति —
   (a) दशमेऽध्याये
   (b) एकादशेऽध्याये
   (c) प्रथमाध्याये
   (d) त्रयोदशाध्याये

2. 'शतसाहस्री-संहिता' इति कस्य अपरं नाम ?
   (a) रामायणस्य
   (b) भविष्यपुराणस्य
   (c) स्कन्दपुराणस्य
   (d) महाभारतस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	71	b	9.2.4
2	72	d	9.2.1

June – 16

1. ‘यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्’ इति उक्तिः कस्य विषये ?
   (a) योगवासिष्ठस्य
   (b) श्रीमद्भागवतस्य
   (c) महाभारतस्य
   (d) मृच्छकटिकस्य
2. श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य कस्मिन् पर्वाणि वर्तते ?
   (a) कर्णपर्वणि
   (b) भीष्मपर्वणि
   (c) अनुशासनपर्वणि
   (d) शान्तिपर्वणि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	27	c	9.2
2	28	b	9.2.4

June – 17

1. एषु किं पर्व महाभारते नास्ति –
   (a) द्रोणपर्व
   (b) भीष्मपर्व
   (c) युधिष्ठिरपर्व
   (d) शल्यपर्व

2. महाभारताश्रितं न भवति –
   (a) वेणीसंहारम्
   (b) दूतवाक्यम्
   (c) मध्यमव्यायोग:
   (d) अभिषेकनाटकम्

3. 'ज्ञानविज्ञानयोग:' श्रीमद्भगवद्गीताया: कतमोऽध्याय: –
   (a) द्वितीयोऽध्याय:
   (b) तृतीयोऽध्याय:
   (c) पञ्चमोऽध्याय:
   (d) सप्तमोऽध्याय:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	48	c	9.2.1
2	49	d	9.2.6
3	50	d	9.2.4

June – 18

1. एषु किं पर्व महाभारते नास्ति –
   (a) मौसलपर्व
   (b) कुन्तीपर्व
   (c) शान्तिपर्व
   (d) उद्द्योगपर्व

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	93	b	9.2.1

पुराण

June – 12

1. कस्मिन् पुराणे काव्यशास्त्रसम्बन्धिविषया: सर्वे उट्टङ्किता: वर्तन्ते ?
   (a) ब्रह्मपुराणे
   (b) ब्रह्माण्डपुराणे
   (c) नारदपुराणे
   (d) अग्निपुराणे

2. मौर्यवंशराजानां चरितं कस्मिन् पुराणे वर्णितम् ?
   (a) वायुपुराणे
   (b) वराहपुराणे
   (c) वामनपुराणे
   (d) विष्णुपुराणे

December – 12 P-3

3. भगवत: श्रीकृष्णस्य बृहच्चरित्रं कस्मिन् पुराणे वर्णितम् ?
   (a) विष्णुपुराणे
   (b) भागवतपुराणे
   (c) वामनपुराणे
   (d) देवीभागवते

4. पुराणमिदमष्टादशमहापुराणेष्वन्यतमं न भवति —
   (a) भागवतमहापुराणम्
   (b) विष्णुपुराणम्
   (c) नृसिंहपुराणम्
   (d) ब्रह्माण्डपुराणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	45	d	9.3.3.8
2	46	d	9.3.3.3
3	44	b	9.3.3.5
4	45	c	9.3.3

June – 13

1. श्रीमद्भागवतपुराणं निबद्धं वर्तते –
   (a) पर्वसु
   (b) काण्डेषु
   (c) स्कन्धेषु
   (d) खण्डेषु

2. महापुराणेषु न गण्यते
   (a) पद्मपुराणम्
   (b) ब्रह्मपुराणम्
   (c) साम्बपुराणम्
   (d) स्कन्दपुराणम्

3. खिलभागत्वेनाभिधीयते
   (a) नारदपुराणम्
   (b) ब्रह्मपुराणम्
   (c) कूर्मपुराणम्
   (d) हरिवंशपुराणम्

4. ललिता-सहस्रनामस्तोत्रं कुत्र वर्तते ?
   (a) श्रीमद्भागवते
   (b) रामायणे
   (c) ब्रह्माण्डपुराणे
   (d) अग्निपुराणे

December – 13

5. तीर्थानाम् सविस्तरम् वर्णनमूपलभ्यते –
   (a) मत्स्यपुराणे
   (b) वायुपुराणे
   (c) स्कन्दपुराणे
   (d) शिवपुराणे

6. रासपञ्चाध्यायी वर्तते –
   (a) विष्णुपुराणे
   (b) ब्रह्मपुराणे
   (c) श्रीमद्भागवतपुराणे
   (d) ब्रह्मवैवर्तपुराणे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	43	c	9.3.3.5
2	44	c	9.3.3
3	46	d	9.3.4.3
4	45	c	9.3.4.1
5	45	c	9.3.3.13
6	46	c	9.3.3.5

December – 14

1. कस्मिन् पुराणे विविधशास्त्रसम्बन्धिनो विषया: वर्तन्ते ?
   (a) मत्स्यपुराणे
   (b) शिवपुराणे
   (c) विष्णुधर्मोत्तरपुराणे
   (d) अग्निपुराणे

2. पुराणमिदमष्टादश-महापुराणेषु न गण्यते।
   (a) नृसिंहपुराणम्
   (b) विष्णुपुराणम्
   (c) ब्रह्मपुराणम्
   (d) कूर्मपुराणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	44	d	9.3.3.8
2	46	a	9.3.2

December – 15

1. कस्मिन् पुराणे 'काशी खण्ड:' समुपलभ्यते ?
   (a) लिङ्गपुराणे
   (b) शिवपुराणे
   (c) ब्रह्माण्डपुराणे
   (d) स्कन्दपुराणे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	68	d	9.3.3.13

June – 16

1. महापुराणेषु न गण्यते —
   (a) एकाम्रपुराणम्
   (b) ब्रह्मपुराणम्
   (c) लिङ्गपुराणम्
   (d) पद्मपुराणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	31	a	9.3.2

June – 17

1. एषु कस्य महापुराणेषु अन्तर्भावो नास्ति –
   (a) मत्स्यपुराणस्य
   (b) ब्रह्मपुराणस्य
   (c) अग्निपुराणस्य
   (d) साम्बपुराणस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	51	d	9.3.2

June – 18

1. अस्य महापुराणेषु गणनं नास्ति –
   (a) पद्मपुराणस्य
   (b) ब्रह्मपुराणस्य
   (c) बिष्णुपुराणस्य
   (d) आदित्यपुराणस्य

2. एषु किम् उपपुराणं न भवति ?
   (a) कूर्मपुराणम्
   (b) साम्बपुराणम्
   (c) नृसिंहपुराणम्
   (d) एकाम्रपुराणम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl No.	Ans	Ref.
1	91	d	9.3.2
2	92	a	9.3.2